

ספר רפאל וייזר

עיונים בכתבי יד, בארכיונים
וביצירת ש"י עגנון

ערך
גיל וייסבלאי

מְנַגֵּד הוצאה לאור

רישומי ריתמוס ותחביר מלשון המקורות הקלאסיים בספרות העברית החדשה¹

ראובן מירקין

דב סדן מביא מדברי אליעזר מאיר ליפשיץ על סגנונו של ש"י עגנון: "יש לפעמים להרגיש בריתמוס של מליצה ופסוק שאין מהם מלה במשפטיו, בלתי אם הקצב לבדו", ומוסיף עליהם: "לצערנו לא הביא בעל המונוגרפיה כל דוגמה לדבריו, ושעל-כן נשתדל להביא בזה דוגמה כזאת".²

הקורא ביצירותיהם של מנדלי, ביאליק ועגנון ושל סופרים רבים אחרים

* פרופ' ראובן מירקין ז"ל מסר מאמר זה למערכת ספר היוכל חודשים אחדים לפני פטירתו הפתאומית וביקש להקדישו בהוקרה לידידו רפאל וייזר. לצערנו הרב, המאמר רואה אור רק לאחר פטירת מחברו - יהי זה נר זיכרון למלומד וחוקר אהוב (העורכים). (1) לפני קרוב לחמישים שנה נתפרסם מאמרי, "למקורן של שתי תופעות בתחביר לשון הספרות: א. שכחתי שעדיין יש למלה זו בעולם (עגנון); ב. לא איש פני ויתנחם בהבל (סי' יזהר)", לשוננו לעם, יט (תשכ"ח), עמ' 212-218. כעבור עשר שנים נתפרסם מאמרי, "רישומי ריתמוס ותחביר מלשון המקורות בכתיבתו של מנדלי מוכר ספרים (תרגיל בסטיליסטיקה 'משוואה')", בתוך: מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון: מוגשים לשמואל א' ליונשטם במלאות לו שבעים שנה (בעריכת יצחק אבישור ויהושע בלאו), ירושלים תשל"ח, עמ' 269-277. מאז נוסף בידי חומר רב הן מחיבוריו של מנדלי מוכר ספרים הן מכתבתם של עוד יוצרים בספרות העברית החדשה, בייחוד מסיפוריו של ש"י עגנון. התלבטתי אם לפרסם את החומר הנוסף בלבד, ששיעורו כשיעור החומר שבשני המאמרים הנזכרים, והחלטתי שעדיף לפרסם את הכול יחד, לשלב את החומר החדש בישן. אני מודה לד"ר מרדכי מישור ולידידיי, פרופ' אלישע קימרון ופרופ' ניצה בן-דב, שהעירו את תשומת לבי לאחדות מן הדוגמאות המובאות במאמר. (2) דב סדן, על ש"י עגנון - מסה, עיון וחקר, תל אביב תשכ"ז, עמ' 157-158. בהמשך דבריו סדן מביא פסקה מסיפורו של עגנון "עפר ארץ ישראל" ומסמך את לשונה אל אגדת חז"ל שבבבלי, ברכות ה"ב.

בספרות העברית החדשה, מרגיש לא אחת שדבריהם הד הם לריתמוס ולמבנה התחבירי של דברי לשון עתיקים מן המקרא ומדברי חז"ל, מן התפילה והפיוטים, מלשונם של רש"י והרמב"ם.³ לעיתים אין דמיון מילולי בין המקור הקלאסי למשפט מן הספרות העברית החדשה, ולפעמים יש בו בטקסט החדש מילים בודדות, זהות או רק דומות למילות המקור הקלאסי, אבל לא הן שמעוררות את תחושת הדמיון בין שניהם.

[1]

פישל לחובר העיר על הזיקה שבין סיום שירו של ביאליק "הקייץ ג'ע" לבין המשנה.⁴ וזה לשון הבית האחרון בשיר:

ומתיתם הלב. עוד מעט ויום סגריר
על החלון תדפק בדממה:
"בדקתם נעליכם? טלאתם אדרתכם?
צאו הקינו תפוחי אדמה."

הדברים מיסודים על משנת שבת ב, ז:

ג' דברים צריך אדם לומר בתוך ביתו ערב שבת עם השיכה: עישרתם?
עירבתם? הדליקו את הנר.
ולחובר מבאר:

(3) ראו, למשל, אברהם אברונין, "למקורות סגנונו של מנדלי", לשוננו, י (תרצ"ט), עמ' 172-159. רוב ההקבלות שאברונין מביא הן הקבלות מילוליות, ורק קצתן הן מן הסוג שמאמר זה עוסק בו. דוגמה נאה של השפעת מקור עתיק (תלמוד ירושלמי) על לשונו של הרמב"ם הביא שרגא אברמסון ברשימתו הקצרה "מקור ללשון אחד של הרמב"ם", לשוננו לעם, יט (תשכ"ח), עמ' 189-188. (4) ירחם פישל לחובר, ביאליק - חייו ויצירתו, ירושלים תש"י, כרך ב, עמ' 489.

ויתמות תוקפת את לבו של בן העם הדואב, האָבֶל, המיותם, כי עוד מעט ויום־סגריר יתדפק על החלון בדממה והוא יאמר שלשה דברים - בנוסח שלשת הדברים 'שצריך אדם לומר בתוך ביתו ערב שבת עם השכה'.

בין לשון המקור שבמשנה ובין לשון השיר של ביאליק אין אפילו תיבה אחת משותפת, ונכון הרגיש לחובר בריתמוס ובמבנה התחביר המשותף לשניהם.

[2]

וכיוצא בשירו של ביאליק אף עגנון בסיפורו "הבית":

וכשנכנסתי כבר דלקו הנרות והשולחן היה ערוך ומתת ההיסכה מוצעת.
רחצתי את פני וידי ואמרתי הכנתם מרור, עשיתם חרוסת, נלך לבית הכנסת.
עד שילדי נטלו את סידוריהם נזכרתי שלא שרפתי את החמץ [...] רעדתי
בכל גופי ושאלתי שרפתם את החמץ?⁵

הזיקה שבין משנת שבת לדברי עגנון גלויה כאן אף יותר מאשר בשירו של ביאליק: 'כבר דלקו הנרות/ 'הדליקו את הנרי. אף נראה לי שבדברי עגנון יש הד של דברי ביאליק בשירו הנזכר: 'הכנתם מרורי / 'הכינו תפוחי אדמה'. יתר על כן: במשנה בא זוג הפעלים 'עישרתם? עירבתם?' בלא המשך (מושא) ואילו בשירו של ביאליק וכן בסיפורו של עגנון לכל הפעלים יש המשך (מושא): 'בדקתם נעליכם? טילאתם אדרתכם' / 'הכנתם מרור, עשיתם חרוסת [...] שרפתם את החמץ?'. אם נכונה השערת, הרי יש כאן השפעה כפולה: דברי השיר של ביאליק מיוסדים על המשנה; סיפורו של עגנון אף הוא מיוסד על המשנה, אבל בעת ובעונה אחת הוא מושפע גם משירו של ביאליק.

(5) ש"י עגנון, הבית, פרק ו. סיפורו של עגנון נדפס לראשונה בעיתון "דבר" בשנת 1935 ונכלל אחר כך בכרך "אלו ואלו" (תש"ב/1941), עמ' רלז, ובכרך "סמוך ונראה" (תשי"א/1950), עמ' 167.

[3]

ועוד דוגמה: ש"י עגנון פותח את סיפורו הידוע "בדמי ימיה", שנדפס לראשונה בשנת תרפ"ג, במילים הבאות:

בדמי ימיה מתה אמי. מעט ורעים היו ימי שני חייה.

המקור הוא, כמובן, הכתוב בספר בראשית מז ח"ט:

וַיֹּאמֶר פְּרָעָה אֶל יַעֲקֹב כִּמָּה יָמֵי שְׁנֵי חַיֵּיהֶ: וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל פְּרָעָה יָמֵי שְׁנֵי מַגֹּרֵי שְׁלֹשִׁים וּמֵאת שָׁנָה מְעַט וְרָעִים הָיוּ יָמֵי שְׁנֵי חַיֵּי וְלֹא הִשִּׁיגוּ אֶת יָמֵי שְׁנֵי חַיֵּי אֲבֹתַי בְּיַמֵּי מַגֹּרֵיהֶם.

ניסוחו של עגנון זהה כמעט לחלוטין ללשון המקור המקראי. לעומת זה, יעקב שבתאי לא הותיר זכר למילות המקור ברומן "סוף דבר", ואף על פי כן ניתן לומר כמעט בוודאות שהריתמוס והמבנה התחבירי של דבריו עשויים במתכונת המשפט הקלאסי:

לאט ומעיקים חלפו הימים במאבק חרוק שיניים, שהתנהל ללא הפוגה.⁶ אפשר לשאול, כמובן, כלום הושפע שבתאי מן הכתוב המקראי השפעה ישירה, או שמא מסיפורו של עגנון "בדמי ימיה", שאף הוא בגדר 'קלאסיקה' בספרות העברית של המאה העשרים – ואולי משניהם? אין תשובה ודאית, אבל מן ההקשר של שתי היצירות, זו של עגנון וזו של שבתאי, יש רמז לכך שיעקב שבתאי הושפע גם מסיפורו של עגנון, שהרי זה מדבר על מות האם ואילו גיבורו של שבתאי שרוי בצל מותו המתקרב.

[4]

בסיפורו העברי הראשון, "האבות והבנים", מתאר מנדלי מוכרס"פרים את מעלליו של אליעזר, בן משק ביתו של אחד מגיבורי הסיפור, וכך הוא כותב:

(6) יעקב שבתאי, סוף דבר, תל אביב תשמ"ד, עמ' 77.

משכרת לא נתן לאדניו
וכסף אמר לו תמיד שלח,
והנה אדניו מריק כיסו ולוה עוד כסף ושולח.⁷

אין ספק שתיאור זה נסמך אל הכתוב בשמות ה, טז:

תבן אין נתן לעבדיה
ולבנים אמרים לנו עשו
והנה עבדיה מפים וחסאת עמה.

ההקבלה המילולית בדוגמה זו בין לשון הפסוק המקראי לדברי מנדלי קטנה, ולהוציא תיבת 'והנה' אין כאן תיבות זהות ממש. יש דמיון בין 'לא נתן' ליאין נתן' וכן בין 'אמר לוי' ל'אומרים לנו'. לעומת זאת, התקבולת הריתמית והתחבירית בולטת ביותר. נראה לי שבתווך בין הפסוק לדברי מנדלי מהדהד פסוק נוסף, מתהילים טו, ה:

כספו לא נתן בנשה
ושחד על נקי לא לקח
עשה אלה לא ימוט לעולם.

נראה שהפועל 'עשה' שבשני הכתובים, על שתי צורותיו: הבינוני והציווי, הוא החוליה שמקשרת את שני הכתובים וכורכת אותם יחד בדבריו של מנדלי.

(7) מנדלי מוכר ספרים, האבות והבנים: ספוריאהבים, אודסה תרכ"ח, עמ' 140, להלן: האבות והבנים, תרכ"ח (מובא שנית במהדורת כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, כרך ג', אודסה תרע"ב, עמ' 322, להלן: האבות והבנים, תרע"ב). הנוסח הקדום של "האבות והבנים" ובו חלקו הראשון בלבד של הרומן, נדפס בשנת תרכ"ב בשם "למדו היטב". כעבור שש שנים (תרכ"ח) הופיע הנוסח השלם בשם "האבות והבנים". יצירה זו שייכת אפוא לתקופת כתיבתו המוקדמת של מנדלי, תקופה שהיסוד המקראי בה דומיננטי הרבה יותר מאשר בתקופת כתיבתו המאוחרת. בערוב ימיו חזר מנדלי ועיבד את הסיפור, והנוסח האחרון שלו נכלל בכרך השלישי, האחרון, של מהדורת כל כתביו ('מהדורת היובל'), שראה אור בשנת תרע"ב - בדיוק 50 שנה אחרי הופעת הנוסח הראשון.

מִן הַבְּחִינָה הַמִּילולִית דְּבָרֵי מִנְדְּלֵי קְרוּבִים יוֹתֵר אֶל הַפְּסוּק שְׁבַת־הֵילִים:
י' [משכורת] לא נתן [...] וכסף [אמר לו תמיד שלח] // 'כספו לא נתן, אבל
מבחינת הריתמוס ומבנה המשפט דברי מנדלי נשענים אל הפסוק שבספר
שמות.

[5]

הד של הפסוק שבספר שמות 'ולבנים אומרים לנו עשוי אפשר לשמוע בשני
מקומות נוספים ב"האבות והבנים" של מנדלי:

הן ידיהם לא יסדו את הבתים האלה ולא הם בעליהם. כסף אומרים להם
תנו – ונותנים.⁸

נראה לי שגם במשפט זה, כבקודמו בדוגמה [4], המילה 'כסף' רומזת אל
הפסוק הנזכר בתהילים. כמו כן, יש דמיון של מבנה התחביר בין שתי
הדוגמאות של מנדלי [4] – [5]: בדוגמה [4] נאמר 'שֶׁלַח ... ושולח, ובדוגמה
[5] נאמר 'תנו ... ונותנים'. אגב, תחילתו של המשפט 'הן ידיהם לא יסדו את
הבתים האלה' נסמכת אל הכתוב בזכריה ד, ט ("...יְדֵי וְרַכְבָּל יִסְדוּ הַפֶּתַח הַזֶּה
וְיָדְיוּ תִבְעָעָנָה...").

[6]

ועתה בימינו אין תורה להבנים ולביבות אומרים: עשו! ומה לביבה כי
נכבדנה?⁹

דוגמה זו קרובה אל הפסוק שבספר שמות הן בצורת הציווי 'עשוי' הן בצליל
מילת הפתיחה 'ולביבות' // 'ולבנים'. משפט השאלה שבסיום 'ומה לביבה

(8) האבות והבנים, תרע"ב, עמ' 258. (9) האבות והבנים, תרע"ב, עמ' 241.

כי נכבדנה? נסמך אל כמה פסוקים במקרא שזו תבניתם 'מה... כי...'. כמו למשל: "מָה אָנוּשׁ כִּי תִזְכְּרֵנוּ" (תהילים ה, ה); "מָה אָנוּשׁ כִּי תִגְדְּלֵנוּ" (איוב ז, ז); "מָה שְׂדֵי כִי נַעֲבֹדְנוּ" (איוב כא, טו) ועוד.

[7]

שמעון, אמרתי לו, הא לך ההושענא וחוט אותה על העמוד!
- העמוד מה, ענני, כי אחבוט אותו? האם זו כפרת ישראל וכוּפוטו נגמר דיננו?¹⁰

יש כאן הקבלה מבנית אל לשון הכתוב: "וְנָחְנוּ מָה כִּי תִלּוּנוּ [תְּלִינוּ] עָלֵינוּ" (שמות טז, ז). האם לא בהשפעת פסוק זה כתב אחד מסופרי ההשכלה שקדם למנדלי, קלמן שולמן (1819-1899), כדברים האלה: "עניים אבדים הם... ואנחנו מה לעזור להם?"¹¹
מבנה דומה נקט משה סמילנסקי ברשימה שפרסם בשנה שבה ראתה אור מהדורת היובל של כל כתבי מנדלי מוכר ספרים:

[8]

וחבריהם אומרים: יק"א העניקה לכם תמורת היזקותיכם – וה"אגודה" מה כי תבואו בטענות עליה?¹²

(10) האבות והבנים, תרע"ב, עמ' 251. (11) איזן סי, מסתרי פאריז (תרגום: קלמן שולמן), חלק ב, וילנה תרי"ח, עמ' 69. אמנם הסיפא של דבריו שונה במבנהו מלשון הפסוק המקראי ופירושו 'כמה אנחנו יכולים לעזור להם' או 'איך אפשר לעזור להם'. השוו ישעיהו ה, ד: מה לעשות עוד לכרמי ולא עשיתי בו. (12) משה סמילנסקי, "ממושבותינו בארץ ישראל", בתוך: השלח, כו (תרע"ב), עמ' 547.

[9]

הקטע שלהלן מסיפורי מנדלי רחוק מאוד במילותיו מן המקור הקלאסי (במקרה זה התלמוד הבבלי), אבל ברי לי שהמבנה התחבירי של הסיפא שלו יצוק בדפוס המקור:

חתולים בזמן שמתאספים על הגגות והומים, אף־על־פי שאין אתה מהם ולא תדע לשונם, מיד אתה מכיר בין חתול לכלב ויודע שחתולים הם ולהזדווג הם באים.¹³

המקור הוא התלמוד הבבלי, ברכות סב ע"א:

תורה היא / וללמוד אני צריך¹⁴

הספר "מסעות בנימין השלישי" נדפס לראשונה בשנת תרנ"ו כנספח לקובץ "פרדס" שערך י"ח רבניצקי. הקטע הנזכר נמצא שם בנוסח שונה:

חתולים בזמן שהם מזדווגים ונאספים על הגגות, אף על פי שאין אתה לא מהם ולא מהמונם ולא תדע לשונם, על כל פנים אתה יודע ומכיר בין חתול לכלב ואומר: אמנם כן, שעת כניסה היא להם, החתולים הומים כדרכם.¹⁵

לא זו בלבד שבנוסח המאוחר של "מסעות בנימין" קיצר מנדלי את אורך הקטע (27 תיבות לעומת 38 בנוסח הראשון), ובכך ויתר בין היתר על הצירוף המקראי "לא מהם ולא מהמונם" (יחזקאל ז, יא), אלא אף העתיק את מילת 'מזדווגים' מראש הקטע אל סיומו. וכדי להתאימו למימרה התלמודית שינה את צורת הפועל מן הבינוני אל המקור בלמ"ד 'להזדווג'. אגב, הביטוי "תורה היא וללמוד אני צריך" רווח בפי הלומדים בנוסח

(13) מנדלי מוכר ספרים, "מסעות בנימין", פרק ה, בתוך: כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, אודסה, תרע"א, עמ' 122. (14) בבלי, ברכות סב ע"א (3 פעמים); שם, מגילה כח ע"א. (15) מנדלי מוכר ספרים, קצור מסעות בנימין, (תוספת לקובץ פרדס, ג'), אודסה, תרנ"ו, עמ' 29.

קצת שונה: "תורה היא ולימוד היא צריכה",¹⁶ אולי בהשפעת הכתוב במסכת סוכה כא ע"ב: "אפילו שיחת תלמידי חכמים צריכה לימוד". נראה לי שמנדלי צירף את שתי גירסותיה של המימרה התלמודית: מצד אחד הוא משתמש בצורת המקור של הפועל 'להזדווג' בדומה לצורת המקור של המקור התלמודי 'ללמוד'. מאידך, הנושא של שני חלקי משפט זהה אצל מנדלי: 'הם' – בדומה לנוסח הרווח של המימרה התלמודית בפי הלומדים: '[תורה] היא [ולימוד] היא [צריכה]', בעוד במקור התלמודי הנושא של שני חלקי המשפט משתנה: '[תורה] היא [וללמוד] אני [צריך]'.

[10]

"ספר הקבצנים" פותח את הכרך הראשון של כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, שראו אור בקרקוב בשנת תרס"ט. באחד מן המונולוגים שמביא המספר מפיו של אלתר, הבא מן היריד, אנו מוצאים את הצירוף הבא:

אדם חי אני / ולמזונות אני צריך.¹⁷

כמו בדוגמה [9] גם כאן הנושא של שני חלקי המשפט זהה: 'אני' – כנוסח הרווח של המימרה התלמודית. להלן שלוש דוגמאות מסיפורי עגנון שגם בהן הנושא של שני חלקי המשפט זהה:

[11]

הזדרזו בובהלי וטול ידיך. רעבה אני ולאכול אני רוצה.¹⁸

(16) ראו לעיל, הערה 15, וכן ראו: אברהם אבן־שושן, המילון החדש, ירושלים תשל"ט, ערך "תורה". אבן־שושן אינו מביא סמך לדבריו. (17) מנדלי מוכר ספרים, "ספר הקבצנים", בתוך: כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, כרך ראשון, קרקא תרס"ט, עמ' 12. להלן: ספר הקבצנים, תרס"ט. (18) שמואל יוסף עגנון, שירה, ירושלים תשל"א, עמ' 100 (להלן: שירה, תשל"א).

משפטים אלה נאמרים על ידי האחות שירה אל מנפרד הרבסט, ברומן הגדול האחרון של ש"י עגנון. פרקי הרומן "שירה" נתפרסמו לראשונה ב"לוח הארץ" לשנת תשי"ג, כעשרים שנה טרם פטירתו של הסופר. ואולם, נוסחם של משפטי זירוז אלה בפיה של האחות שירה, שונה שם: "רעבה אני / ואני רוצה לאכול".¹⁹ בשנת חייו האחרונה, משניגש לעבד את פרקי "שירה" שכבר הופיעו בדפוס, שינה עגנון את סדר המילים של הסיפא מן "ואני רוצה לאכול" ל"ולאכול אני רוצה" ובכך התאים את המשפט כולו לריתמוס של המקור התלמודי.

[12]

שינוי נוסף בנוסח, שגם הוא מובא בפיה של האחות שירה, ניתן למצוא בדור-שיח בינה לבין מנפרד הרבסט, המתקיים בחדרה, לאחר ששאלה בשלום רעייתו ובתו של הרבסט:

אמרה שירה, יפה אמרת בחורי שלי, אסור להרים יד על אשה. יצור חלש היא האשה, להלוך עמה בעדינות צריכים.²⁰

קטע זה אף הוא נמצא בפרקי "שירה" שנדפסו ב"לוח הארץ" לשנת תשי"ג, אך שם הנוסח הוא: "יצור חלש היא האשה וצריכים להתנהג בה בעדינות".²¹ גם כאן כבדוגמה הקודמת שינה עגנון, ונוסף על השינוי 'להתנהג בה' / 'להלוך עמה', שינה גם את סדר המילים 'צריכים בעדינות' / 'בעדינות צריכים', כדי לקרב את ריתמוס המשפט אל המקור התלמודי.

* * *

(19) שמואל יוסף עגנון, "שירה", בתוך: לוח הארץ לשנת תשי"ג, עמ' 176 (להלן, שירה, תשי"ג). (20) שירה, תשל"א, עמ' 111. (21) שירה, תשי"ג, עמ' 177.

הדוגמאות שלהלן, רובן מסיפוריו של מנדלי מוכר ספרים, ממחישות את דבריו של שמואל ליונשטם כאשר הוא דן במושג "תקבולת הטור העולה" שבמקרא²² ומביא את דבריו של דוד ילין:

מתחילים בחלק מהמאמר מבלי לגמרו, מביאים אחריו בקריאה את שם מי שפונים אליו, ואחרי כן חוזרים על חלק המאמר שנאמר כבר ומשלימים אותו.²³

בהמשך²⁴ ליונשטם מבחין "בין הכתובים, שהצלע הראשונה זקוקה בהם להשלמה מעצם בחינת המבנה הדקדוקי, ובין הכתובים, שהיא זקוקה בהם להשלמה מבחינת התוכן בלבד". כדוגמה לסוג הראשון נזכר הפסוק: "אֶתִּי מְלַבְּנוּן כְּלָה אֶתִּי מְלַבְּנוּן תְּבוּאֵי" (שיר השירים ד, ח).²⁵ והוא ממשיך: "לסוג השני שייכים ראובן מים אלהים ראובן מים יחילו (תהילים עז, יז) היינו המים יחילו בראותם אותך".²⁶

כאמור, עניין לנו כאן בדוגמה האחרונה שליונשטם מביא מן הסוג הראשון של "תקבולת הטור העולה":

אֵל לְמַלְכִים לְמוֹאֵל
אֵל לְמַלְכִים שְׁתוּ יֵין
וְלְרוּזְנִים אֵי שְׁכַר.²⁷

בסיפורי מנדלי מצאתי לפחות עשרה מקומות, רובם בסיפורו העברי הראשון

(22) שמואל ליונשטם, "הצלע המורחבת בחרוז האוגריתי והמקראי", לשוננו, כז' כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 111-136. (23) שם, עמ' 112. (24) שם, עמ' 119-118. (25) ליונשטם מביא שבעה מראי מקומות של פסוקים במקרא כדוגמאות לסוג זה של תקבולת: שמות טו, ו; חבקוק ג, ח; תהילים כט, א; שם צב, י; שם צג, ב (נראה לי שזו טעות ואולי צ"ל: צד, א); שם צד, ג; משלי לא, ד. על דוגמאות אלו אפשר להוסיף עוד: שופטים יט, ג; שמואל ב' יג, יב; שם יג, כה; מלכים ב' ד, טז ועוד. על התוספות הללו אני מודה לידידי פרופ' אלישע קימרון, שעם קריאת מאמרי ב"לשוננו" (לעיל, הערה 2) העיר את תשומת ליבי למקורות נוספים מן המקרא לדוגמאות ז"ח שבעמוד 272 שם. (26) והוא ממשיך ומונה עוד שש דוגמאות לסוג השני: שופטים ה, ג; תהילים סז, ד; שם סז, ו; שיר השירים ד, ט; שם ה, ט; שם ז, א. (27) משלי לא, ד.

”האבות והבנים”, השייך לתקופת כתיבתו הימשכילית של ש”י אברמוביץ, שבהם משפטים הטבועים בחותם מבנהו התחבירי של הכתוב במשלי לא, ד, וכן של כתובים אחרים, כפי שאציין להלן:

[13]

אל לחובקיידיים אכול משמנים ולעצלים אי־טוב הארץ.²⁸

זוהי דוגמה למשפט שבו ויתר מנדלי על חלקו הראשון של הפסוק במשלי והסתפק בשני חלקיו האחרים. אגב, בשתי המהדורות של ”האבות והבנים” תיבת י”י מנוקדת בחיריק, בניגוד לניקודה בפסוק בצירי. מלבד דמיונה המבני אל הפסוק במשלי, דוגמה זו של מנדלי רוויה זכרי מקראות רבים: ”הַכְּסִיל חֵבֵק אֶת יָדָיו וְאָכַל אֶת בֶּשָׂרוֹ” (קהלת ד, ה); ”עַד מְתֵי עֵצָל תִּשְׁכַּב [...] מְעַט חֵבֵק יָדָיִם לְשֹׁכֵב” (משלי ו, ט”ז); ”אָכְלוּ מִשְׁמָנִים וְשָׂתוּ מִמֶּתְקִים” (נחמיה ח, י). התקבולת ”אָכְלוּ [...] וְשָׂתוּ” שבכתוב האחרון עשויה להיות החוליה שמקשרת את ישתו ייך במשלי אל הצירוף ”אכול משמנים אצל מנדלי. ראו לדוגמה: ”הִנֵּה מִשְׁמַנֵּי הָאָרֶץ יִהְיֶה מוֹשְׁבֵךְ” (בראשית כז, לט); ”טוֹב הָאָרֶץ תֹּאכְלוּ” (ישעיה א, יט); ”וְאָכַלְתֶּם אֶת טוֹב הָאָרֶץ” (עזרא ט, יב).

[14]

אל לאיש אמת שלמיאל, אל לאיש אמת להיות שדכן.²⁹

מלבד הדמיון המבני השלם למקור המקראי, יש בדוגמה זו דמיון של צליל במילת הפנייה: שלמיאל / למואל.

(28) האבות והבנים, תרכ”ח, עמ’ 130; האבות והבנים, תרע”ב, עמ’ 317. (29) האבות והבנים: תרע”ב, עמ’ 281.

[15]

אל לכתולת ישראל, רחל, אל לכתולת ישראל להתערב בענין כזה!³⁰

דוגמה זו היא הנוסח המאוחר של דוגמה [17] שלהלן. גם בה יש דמיון של צליל במילת הפנייה: רחל / למואל.

[16]

אל ליהודי, לייזערקי, אל ליהודי להתאונן ולהשמיע בחוץ קולו.³¹

סיומו של משפט זה הוא על פי ישעיה מב, ב: "לא יִצְעַק וְלֹא יִשָּׂא וְלֹא יִשְׁמִיעַ בַּחוּץ קוֹלוֹ".

[17]

מה ברי ומה בן־עוני העלוב, אל ליהודי, שלומיאל, אל ליהודי, ביש־גדא, התאונן, יכבוש כאבו ויסבול מה שנטל עליו!³²

דוגמה זו דומה לדוגמה [14] במילת 'שלומיאל' וכן לדוגמה [16] בצירוף 'אל ליהודי [...] אל ליהודי להתאונן'. המילים 'מה ברי ומה בן־עוני' הן על פי לשון הפסוק: "מה בְּרִי וְמַה בְּרַבְּטָנִי וְמַה בְּרַבְּדָרְי" (משלי לא, ב) המקדים את פסוק ד הנ"ל, שכל הדוגמאות האחרונות בנויות על פי תבניתו. אולי המילים 'יכבוש כאבו ויסבול' הושפעו מלשון הפיוט "אמנם כן" שבמעריב ליום כיפור: "כאב תכבוש ובצול תכבוש עוונתי".³³ אשר למילים 'מה שנטל עליו' אולי הן באות בהשפעת הפסוק: "יֵשֶׁב בְּדָד וְיִדָּם כִּי נָטַל עָלָיו" (איכה

(30) שם, עמ' 296. (31) מנדלי מוכר ספרים, "שם ויפת בעגלה", בתוך: כורת - קובץ ספרותי, אודסה, תר"נ, עמוד 52. (32) ספר הקבצנים: תרס"ט, עמ' 39 (33) דניאל גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, כרך ב, ירושלים תש"ל, עמ' 29.

ג, (כח), מה גם שבהמשכו של פרק זה באיכה, בפסוק לט, כתוב: "מִה יִתְאוּזֶנּוּ אָדָם חָי".

[18]

אל נא, בני, אל יצא עתק מפירך!³⁴

לשונו של משפט זה הוא צירוף של כמה פסוקים: "אֶל פְּנֵי אֵל נָא נִלְהֶ כְּלָנוּ" (שמואל ב' יג, כח). מנדלי נטל את הצירוף יאל נא מן הצלע השנייה של הפסוק והעתיקו אל ראש המשפט. צירוף זה נמצא במקרא 18 פעמים. המילים יאל יצא עתק מפירך הן על פי הפסוק: "אֶל תִּרְכּוּ תִדְבְּרוּ גְבֹהָה גְבֹהָה יֵצֵא עֵתֶק מִפִּיכֶם" (שמואל א' ב, ג). אגב, אותה פסקה בסיפורו של מנדלי, שהמילים "אל נא, בני, אל יצא עתק מפירך" מסיימות אותה, פותחת במילות הפסוק "מה ברי ומה בר־בטני" (משלי לא, ב) בלא כל שינוי. ראו לעיל דוגמה [18].

[19]

אל נא יקירי, אמר האיש הזקן, אל נא תמהר להדליק נר.³⁵

חידושה של דוגמה זו לעומת קודמתה הוא בזה שהצירוף יאל נא נמצא פעמיים, הן בראש התקבולת הן בהמשכה. חזרה כזו יש רק פעם אחת במקרא בשני פסוקים סמוכים: "אֶל נָא תִשֵּׁת עֲלֵינוּ חֲטָאת [...] אֵל נָא תְהִי כְּמֵת" (במדבר יב יא-יב). המילה יקירי יחידה היא במקרא (ירמיה לא, יט: "הֲבֵן יְקִיר לִי אֶפְרַיִם"). נראה לי שהפנייה יקירי אינה ממקורותינו והיא חידוש בהשפעת לשונות אירופה.

(34) האבות והבנים, תרע"ב, עמ' 332. (35) האבות והבנים, תרכ"ח, עמ' 80.

[20]

דוגמה נוספת מעין הדוגמאות [18]-[19] יש ברומן "קבורת חמור" מאת פרץ סמולנסקי, שראה אור בשנת תרל"ג, חמש שנים לאחר הופעת "האבות והבנים" בנוסחו השלם הראשון:

אל נא אהובי, אל תלעג לי ואל תנסני לדעת השלם לבבי עם אמונתי.³⁶

[21]

לא נאווה לכתולה, לא נאווה לכתולה להתערב בדבר כזה!³⁷

דוגמה זו היא מקבילתה המוקדמת של דוגמה [15] שבנוסח המאוחר של "האבות והבנים" משנת תרע"ב, שבה החליף מנדלי את מילת 'דברי' הרווחת במקרא במילה 'ענין' המאוחרת, שנמצאת במקרא רק 8 פעמים (כולן בספר קהלת) - ממש כבדוגמה הבאה מברנר - תשע שנים קודם "האבות והבנים" משנת תרע"ב. בפרקי הרומן של י"ח ברנר "בחרף", שנדפסו בכתב העת "השלח" יש משפט אחד שאולי שומעים בו הד מדברי מנדלי בדוגמה [21]:
שלום גציל, כמה פעמים הוגד לך, כי לא למלמד להתערב בענינים כאלה!³⁸

(36) פרץ סמולנסקי, "קבורת חמור", בתוך: השחר, שנה רביעית, וינה תרל"ג, עמ' 582.

(37) האבות והבנים, תרכ"ח, עמ' 114. (38) יוסף חיים ברנר, "בחרף", בתוך: השלח, יא, אודסה 1903, עמ' 202.

[22]

הדוגמה הבאה לקוחה מהרומן "שירה" של עגנון:

אמר לי בחיי שירה בחיי לא נאה לנערה עברית בתו של ציוני ותיק להלוך
אחר אדם שכזה שדר עם הגויות.³⁹

יותר משהיא נסמכת אל פסוקי המקרא הנזכרים למעלה, נראה לי שמהדהדים
בה דברי מנדלי ב"האבות והבנים" בדוגמה [21], דווקא במהדורתו המוקדמת
של רומן זה משנת תרכ"ח.

[23]

לא אוסיף עוד, דוד יקר – אמר שמעון – לא אוסיף עוד לקרוא באזניך.⁴⁰

[24]

אל תשליכני בני... אל תשליכני לעת זקנה!⁴¹

דוגמה זו שונה מקודמותיה [13]–[23] בכך שהיא שייכת לסוג השני של
יתקבולת הטור העולה שמנה ליונשטם במאמרו (ראו למעלה). במילותיה אין
היא נסמכת כלל וכלל לכתוב במשלי לא ד, אלא לשני פסוקים אחרים: "אל
תשליכני מלפניך ורחם קדשה אל תקח ממני" (תהילים נא יג); "אל תשליכני
לעת זקנה פכלות פחי אל תעזבני" (שם, עא ט). שני הפסוקים הללו מזדמנים
יחד בפסקת "שמע קולנו", שאומרים בכל הסליחות כמנהג פולין וכמנהג
ליטא, הן ביום כיפור הן בתעניות הן בימים הסמוכים לראש השנה וליום כיפור.

(39) שירה, תשל"א, עמ' 56. משפט זה נמצא, בלא שינוי, בפרקים שנדפסו תחילה ב"לוח
הארץ" לשנת תש"י. ראו שם, עמ' 168. (40) האבות והבנים, תרכ"ח, עמ' 120; האבות
והבנים, תרע"ב, עמ' 320. (41) האבות והבנים, תרע"ב, עמ' 332 (שלוש הנקודות במקור).

הבה נחזור על כל הדוגמאות האחרונות, בלא מראי המקומות ובלא דברי ההסבר, כדי להראות את מידת הקרבה אל המקור המקראי ואת שלבי ההתרחקות הימנו:

אל למלכים למואל // אל למלכים שתו יין ולרוזנים אי שכר (משלי לא, ד)

[13] אל לחובקי ידיים אכול משמנים // ולעצלים אי־טוב הארץ

[14] אל לאיש אמת שלומיאל, // אל לאיש אמת להיות שדכן

[15] אל לכתולת ישראל, רחל, // אל לכתולת ישראל להתערב בעניין

כזה

[16] אל ליהודי, לייזערקי, // אל ליהודי להתאונן ולהשמיע בחוץ קולו

[17] אל ליהודי, שלומיאל, // אל ליהודי, ביש־גדא, התאונן

[18] אל נא, בני, // אל יצא עתק מפִיך

[19] אל נא יקירי, אמר האיש הזקן, // אל נא תמהר להדליק נר

[20] אל נא אהובי, // אל תלעג לי ואל תנסני לדעת [...]

[21] לא נאווה לכתולה, // לא נאווה לכתולה להתערב בדבר כזה

[22] בחיי שירה בחיי // לא נאה לנערה עברית [...] להלוך אחר אדם

שכזה

[23] לא אוסיף עוד, דוד יקר, אמר שמעון // לא אוסיף עוד לקרוא באזניך

[24] אל תשליכני בני... // אל תשליכני לעת זקנה

סמיכותן של חמש הדוגמאות הראשונות [13]–[17] אל הפסוק במשלי נראית היטב לעין. דמיוןן של הדוגמאות שאחריהן [18]–[23] לפסוק הזה רחוק יותר, וייתכן שאין להסמיכן אליו. ובכל זאת הובאו כאן: הן משום הריתמוס ומבנה התחביר שלהן, שכמותו כבפסוק במשלי, הן מן הקשרים המשתלשלים מדוגמה לדוגמה מעשה מחרוזת. למשל, דוגמה [21] אינה אלא הנוסח המוקדם של דוגמה [17]. דוגמה [22] של עגנון המאוחר דומה מאוד לדוגמה [21] של מנדלי המוקדם. דוגמאות [18]–[19] נשענות על כתובים נוספים במקרא: שופטים יט, כג; שמואל ב' יג, יב, יג, כה; מלכים ב' ד, טז ועוד. דוגמה [24], שבעליל אינה נסמכת אל הכתוב במשלי אלא על פסוקים אחרים, הובאה כאן רק בשל הריתמוס ומבנה התחביר שלה הדומה בכל הדוגמאות שבפרק זה.

* * *

במשנת יומא ו, ב נאמר:

והכהנים והעם העומדים בעזרה
כשהיו שומעים שם המפורש שהוא יוצא מפי כהן גדול
היו כורעים ומשתחווים ונופלים על פניהם
ואומרים ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד.

משנה זו בקצת שינויים, שיש בהם טעם של עיבוד פייטני, משובצת בסדרי
העבודה של יום כיפור, כגון 'אמיץ כח כביר ורב אונים לר' משולם בירבי
קלונימוס, שאומרים במוסף של יום כיפור בקהילות כמנהג אשכנז ופולין.
וזה לשון המשנה בעיבודה הפייטני:

והכהנים והעם העומדים בעזרה
כשהיו שומעים את השם הנכבד והנורא
מפורש יוצא מפי כהן גדול בקדושה ובטהרה
היו כורעים ומשתחווים [ומודים] ונופלים על פניהם
ואומרים ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד.⁴²

[25]

בסיפורו העברי הראשון, "האבות והבנים", מנדלי מתאר את הכנותיה של
אם המשפחה ערב הושענא רבה (בהמשך נחזור אל התיאור הזה). התיאור
מסתיים במשפט:

עוד לא כלתה מלאכתה
והבנים והעוללים
צועקים ומיללים ואומרים
כי הם רעבים ונופלים פניהם⁴³

(42) שם, עמ' 440. (43) האבות והבנים, תרכ"ח, עמ' 13.

אף שקטע זה נסמך אל לשון המשנה הנזכרת, המשובצת בפיוטו של רי משולם בירכי קלונימוס, נראה שלא נחה דעתו של מנדלי מן הנוסח הזה ובמהדורת תרע"ב של הרומן שינה וכתב כך:

והבנים והעולים
כשהיו מריחים ריח התבשילין
נודף מהתנור
היו צועקים ומיללים ואומרים
כי הם רעבים ונופלים פניהם⁴⁴

[26]

להלן שלוש דוגמאות מכתיבתו המוקדמת של ש"י אברמוביץ (מנדלי), המובאות כאן בסדר כרונולוגי. הראשונה בהן לקוחה מחלקו הראשון של ספר "תולדות הטבע", שהוא תרגום מעובד של ספר לימוד זואולוגיה גרמני:

וכל אנשי האניה כשהם שומעים את הקריאה הזאת ממהרים ועולים על פני הספינה, [...] יאתיו כלם כרגע ויעמדו יחד.⁴⁵

[27]

הדוגמה השנייה, מכתיבתו הפובליציסטית של אברמוביץ, נמצאת במאמרו "יקם אבי ויאכל מציד בנו" משנת תרכ"ג:

(44) האבות והבנים, תרע"ב, עמ' 246. (45) מנדלי מוכר ספרים, ספר תולדות הטבע, א, ליפסיה תרכ"ב, עמ' 509.

ועל אנשי השרון הופעת אבי הכהן בלבוש מעיל הקבלה עם פעמוני הבקיות
ובשריון החסידות, ושמך הנכבד מפורש יצא מפיו בקדושה ובשבחה, היית
כורע ומתברך בתוך כך, כי אתה חוקר, תלמודי, מליץ ומשורר!⁴⁶

[28]

הדוגמה השלישית היא מן החלק השני של ספר "תולדות הטבע":

וצריך שתדע ההבדל הרב שבין שמות חז"ל ובין הכותב ספר תולדות הטבע
[....] וכל העם כשהם שומעים את השם ידעו את המסופר עליו.⁴⁷

[29]

להלן שתי דוגמאות נוספות מכתובתו המאוחרת של מנדלי, הראשונה מתוך
"ספר הקבצנים" והשנייה מתוך "כימים ההם":

שני שכורים שפרשו מן הצבור, עומדים בפני עצמם, מחבקים ומגפפים זה
את זה ומנבלים זה את זה בדברי נבול מתוך חבה [....] מחבקים זה את זה
בזרוע כחם וכורעים ביחד ונופלים על פניהם⁴⁸

(46) "המליץ", שנה שלישית, גליון 32, י"ט באלול תרכ"ג, עמ' 509. אברמוביץ הצעיר מתפלמס כאן עם דבריו של הסופר הידוע בשעתו אליעזר צבי הכהן צוייפל - ומכאן הכינוי הלגלגני שהוא מכנה את צוייפל יאבי הכהן. מאמרו של צוייפל "משפט צדק" נדפס ב"השרון", המדור לספרות ולמדע של השבועון "הכרמל", ומכאן ביטוי של אברמוביץ יועל אנשי השרון (פיזור האותיות במקור), אלא שיש בו בביטוי זה רמז לדברי הגמרא בבבלי, סוטה מד ר ו' (ועל אנשי השרון היה אומר יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שלא יעשו בתיהם קבריהם". כדאי לציין שגמרא זו נזכרת אף היא במוסף של יום כיפור, ועיינו במהדורת גולדשמידט הנזכרת בהערה 17 למעלה (שם, עמ' 480). הצירוף 'לבוש מעיל הקבלה עם פעמוני הבקיות' הוא שימוש פארודי בתיאור לבושו של הכהן הגדול שבספר שמות, פרק כח. (47) מנדלי מוכר ספרים, ספר תולדות הטבע, ב, זיטאמיר תרכ"ז, עמ' 7. (48) כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, אודסה תרס"ט, כרך א, עמ' 32.

[30]

והכהנים, הבחורים הללו, זריזים באכילה, גומעים מלוא לוגמם ומלוים כל גמיעה וגמיעה מן הקדירה לפה בשיר, בבצבוץ ובנפיתת שפתים, והבחורים העומדים מרחוק, כשהיו שומעים קול הגמיעה יוצא מפייהם, היו מתחככים ומתלחכים מפני בולמוס האכילה שאחזם.⁴⁹

למותר לומר שברוב הדוגמאות הללו מכתיבתו המוקדמת והמאוחרת של מנדלי, אותם ביטויים שנלקחו מן התיאור הנשגב של עבודת הכהן הגדול ביום הכיפורים משמשים אצל מנדלי על דרך הפארודיה והסאטירה.⁵⁰

[31]

להלן דוגמה מסאטירה אנטי־חסידיית שהופיעה בשנת 1831, שנים רבות לפני כתיבתו של ש"י אברמוביץ (מנדלי):

הרבן וכל העם כשהיו שומעים את האמיתיות ושגעונות הללו יוצאים מפי פייגלא נפלו בחרדה באימה וברתת ועמדו סטאפום⁵¹ והרבן נותן שתי ידיו על שתי לחיו לכסות זקנו, וצועק בניגון הדלקת נרות לחנוכה.⁵²

(49) במהדורת כל כתבי מנדלי (מהדורת היובל), שהופיעה בחייו (אודיסה תרס"ט-תרע"ב) נדפסו פרקי הספר הראשון בלבד של "בימים ההם". פרקי הספר השני נדפסו לראשונה בעיתון "העם" המוסקבאי בשנת תרע"ז (גל' 1-12), סמוך לפני מותו של מנדלי. תודתי למורי וידידי פרופ' שמואל ורסס ז"ל, שלפני שנים רבות העמידני על פרט בלתי ידוע זה. (50) ראו: גרשון שקד, "בין שחוק לדמע", עמ' 84-98. (51) על מילת 'סטאפאם' ראו: דב סדן, "בין סלב לעבר: לעניין האבלאטיבוס האדורביאלי ורישומו", לשוננו לעם, לו, א (תשמ"ה), עמ' 4. (52) מתוך 'מחזה־היתול' בנוסח הסאטירה האנטי־חסידיית של המשכילים, המיוחס לרי יעקב שמואל ביק (1772-1831), שנכתב בתקופתו האנטי־חסידיית של המחבר. החיבור ראה אור בידי דב סדן, "חזיוני־התול (כתב־יד מגנזי פרל)", בתוך: מזכרת לוי: ספר זיכרון לכבוד הרב ד"ר לוי פרוינד ז"ל, תל אביב תשי"ד, עמ' 96-108. הקטע המובא לעיל נמצא בעמ' 101.

[32]

שתי הדוגמאות הבאות לקוחות מסיפוריו של ש"י עגנון. הראשונה נמצאת בסיפור "מחמת המציק" שנדפס בשנת פטירתו של מנדלי (תרע"ח/1917), סמוך לאחר הופעת סיפורו האחרון "כימים ההם" ב' [ראו לעיל דוגמה :([30]

וחובשי בית־המדרש כשהיו שומעים את השם הנכבד והנורא יוצא מפי רבי ישראל־שלמה, היו זוכרים את דברי הש"ך.⁵³

[33]

וכך היה משורר ואומר לפניה [...] והנשים העומדות לפני הכלה כשהן שומעות קולו של רבי יואל בוכות ומברכות עמו את הכלה ואומרות הרימי קולך כלה נאה שפכי לבך כמים.⁵⁴

[34]

ולסיום פרק זה הריני מביא את שורותיו האחרונות של השיר "דו־שיח של תותחים" מאת נתן אלתרמן, שנכתב לאחר תגובת בריטניה להפגזת חופה הדרומי על ידי הגרמנים. השיר הופיע לראשונה בעיתון "הארץ" ב-5 בספטמבר 1940 (במקור הוא מנוקד ניקוד מלא):

אך הנה כל העם וארצו הבצורה
וכל התותחים העומדים בְּעֶזְרָה

(53) סיפור זה נדפס לראשונה בתוך "העוגן", ורשה תרע"ח (1917), עמ' 78. הסיפור נכלל אחר כך ב"הכנסת כלה", ספר ראשון, תרצ"א, ואולם המשפט המובא כאן הושמט (ראו שם, עמ' קעד).
(54) שמואל יוסף עגנון, הכנסת כלה, כרך א, ברלין תרצ"א, עמ' קפח.

אינם כורעים ומשתחווים

אלא יורים בחזרה⁵⁵

דוגמה זו וכן דוגמה [1] משירו של ביאליק הן היחידות מן השירה; שאר כל הדוגמאות מדברי פרוזה הן. מיעוט הדוגמאות מן השירה הרי זה דבר שבמקרה והסברו הרגלי הקריאה של כותב המאמר. הדעת נותנת שבשירה העברית החדשה אפשר למצוא הרבה דוגמאות מן הסוג הנידון כאן.⁵⁶

* * *

בדוגמה [25] למעלה הובא משפט הסיום של קטע ארוך מתוך "האבות והבנים" של מנדלי, המתאר תיאור מפורט את הכנותיה של אם המשפחה ערב הושענא רבה. להלן הקטע המלא (הניקוד החלקי ופיזור האותיות הם במקור ואילו חלוקת הקטע לשורות ומספור השורות משלי הם):

[35]

הנה כל הלילה לא נתנה שנת לעינייה מרוב העבודה:

1 שקדה ובאה אצל פֶּלֶב מלא עוף,

2 הוציאה משם צמד תרנגולים

3 וְשָׁגְרָתָם ביד איש עֵתִי להשוט.

4 עד כה ועד כה החישה צעדיה לבית־המבשלים

(55) נתן אלתרמן, הטור השביעי, תל אביב תש"ח, עמ' 151. (56) על זיקת השירה העברית החדשה לתנ"ך נכתב הרבה. ראו למשל את ספרו של א' אביטל (טאוונפליגל): שירת ביאליק והתנ"ך, תל אביב תשי"ב. המחבר עובר על שירי ביאליק שיר אחר שיר ומציין את מקורותיו המקראיים של כל ביטוי שיש לו מקור במקרא. כמוכן, אין בו בספר הזה כל התייחסות אל מקורות לשונו של ביאליק בספרות שלאחר המקרא. הכינוס המקיף ביותר של שירים מן הספרות העברית החדשה בזיקתם אל התנ"ך נמצא בספר שערכה מלכה שקד: לנצח אנגנך - המקרא בשירה העברית החדשה, תל אביב 2005. בשני כרכיה של אנתולוגיה זו כונסו למעלה מחמש מאות שירים מתקופת התחייה ואילך שיש להם זיקה ישירה לתנ"ך, בעיקר אל נושאו ולא דווקא אל לשונו.

- 5 וקרבה לתנור.
- 6 עצים העריכה שם והשיקה ויצאה.
- 7 הביאו לה התרנגולים,
- 8 ישבה למרוט נוצתם
- 9 ונתקה אותם לנתחיהם
- 10 ותמלחם במלח ויצאה.
- 11 קפצה שנית אל המבשלות,
- 12 מחבת בימין וכוך בשמאל
- 13 ותקח את הבצק ותלש ותלפב לכבות.⁵⁷

תיאור זה רווי רמזי לשון לסדר העבודה של ר' משולם בירבי קלונימוס הנזכר בדוגמה [26] למעלה. והנה כמה דוגמאות. שורות הקטע מן "האבות והבנים" ממוספרות ואילו ההפניות אל הפיוט הן על פי "מחזור לימים נוראים" (ראו הערה 33) בציון העמוד והשורה:

- 1 שקדה ובאה אצל כלוב מלא עוף // שקד ובא אצל שעיר החי (A62, 443)
 - 2 הוציאה משם צמד תרנגולים // צמד שעירים שם מהוץ עדה (441, 443)
 - 3 ושגרתם ביד איש עתי להשוחט // שגרו ביד עתי למדבר עז (A63, 444)
 - 4 החישה צעדיה לבית המבשלים // קיש צעדיו בפרכות (A54, 442)
 - 5 וקרבה לתנור // וקרב לבדים (שם)
 - 6 עצים העריכה שם והשיקה ויצאה // קטורת שם בינימו ועישן ויצא (442, 442)
- (ב54)
- 11 קפצה שנית אל המבשלות // קפיץ (442, 453)
 - 12 מחבת בימין וכוך בשמאל // מחתה בימין וכוך בשמאל (שם)

רוב התיבות המנוקדות בקטע [35] של מנדלי מרמזות לקשר (בדרך כלל קשר פארודי) אל הפיוט הנזכר של ר' משולם בירבי קלונימוס.

(57) האבות והבנים, תרכ"ח, עמ' 13 = האבות והבנים, תרע"ב, עמ' 245-246. בקטע זה אין הבדלים בין שתי המהדורות של "האבות והבנים" להוציא הבדל אחד של כתיב: לבבות [מנוקד ובלא יו"ד] (תרכ"ח) / לביבות [בלתי מנוקד וביו"ד] (תרע"ב).

[36]

אחד המאפיינים את הקטע הקודם, הלקוח מתוך "האבות והבנים", הרי זה ריבוי הפעלים המתארים את פעולותיה של בעלת הבית ואת הקצב המהיר הרודף פעולה אחר פעולה, כמתואר בעבודת הכהן הגדול ביום הכיפורים. קטע דומה מוצאים אנו בתיאור פעלתנותה וזריזותה של בלומה נאכט, גיבורת "סיפור פשוט" של עגנון, בבוקרה הראשון בבית קרוביה, משפחת הורביץ (חלוקת הקטע לשורות ומספורן משלי הם):

- 1 קפצה ונתרחצה ונתלבשה
- 2 ועמדה והכינה פת שחרית. [...]
- 3 שפתה בלומה קדירה של חלב והתקינה את הקהוה
- 4 וסידרה את הכוסות ואת הקערות ואת הכפות ואת הסכינים
- 5 וחתכה את הלחם חתיכות חתיכות
- 6 והקציעה את החמאה בכלי.
- 7 אחר כך פתחה את מטלטליה
- 8 והוציאה משם עוגות
- 9 והניחתן על המכבדת.⁵⁸

שלושה-עשר פעלים בלשון עבר, בתשע שורות קצרות, עשרה מהם פותחים בוי"ו החיבור לציין את רצף הפעולות ואת הקצב המהיר של התרחשותן! איני יודע אם עגנון הושפע בקטע זה מתיאור עבודת הכהן הגדול, אבל נראה לי שמהדהד בו תיאורו של מנדלי בקטע שבדוגמה [35]. עוד יש לציין, שתשע-עשרה שנים בלבד מבדילות בין "האבות והבנים" בנוסחה האחרון (תרע"ב) למהדורתו הראשונה של "סיפור פשוט" (תרצ"ה).⁵⁹

(58) שמואל יוסף עגנון, סיפור פשוט, ברלין תרצ"ה, עמ' יב (נדפס שנית בכרך על כפות המנעול, ירושלים ותל אביב תשי"ג, עמ' נז). בקטע זה אין הבדלים בין שתי המהדורות של "סיפור פשוט" להוציא הבדל אחד של כתיב: חתכה (תרצ"ה) / חיתכה (תשי"ג). (59) תודתי נתונה לפרופ' ניצה בן-דב, שבזכות הרצאתה בבית עגנון בירושלים, בשנת 1996, נתתי את דעתי לקטע זה שמתוך "סיפור פשוט".

פרק זה עניינו תופעה חריגה בתחביר הלשון העברית: בנוהג שבלשון נושא המשפט – לא תבוא בראשו מילת יחס. בדוגמאות שלהלן משפטים, שהאוגד שלהם הוא מילת יישי או הפועל יהיה, ובהם מילת היחס יל' באה לפני נושא המשפט. שלוש הדוגמאות הראשונות הן מסיפוריו של ש"י עגנון והרכייעית מעטו של חוקר הספרות אהרן מירסקי, שהיה ידוע בסגנונו העברי המיוחד:

[37]

אמרתני לה, ראי גברתי ראי, אדם זה שעומד לפניו יודע מה בלבה של גברתי ויודע מה מבקשת גברתי לומר לי. אמרה אראלה, חוששתי שמא יתבדה. אם כן אומר לה. רוצה היא ליכנס לביתה ולומר לי שלום. אם כן טעה מר. אני רציתי לומר לו להתראות. טעות היתה בידי. שכחתי שעדיין יש למלה זו בעולם.⁶⁰

בקטע זה מתוך "אורח נטה ללון", 'מלה זו היא נושא המשפט ומצפים היינו לניסוח מעין: 'שכחתי שמילה זו עדיין ישנה בעולם'.

[38]

שיצלינג שהיה עיף מן השינה המדומה קם וחלק את עצמותיו ואמר חבל שמשה רבינו לא כתב את התורה גרמנית ולא עשאה בחרוזים. אמר לייבטשי מה זה עולה על דעתך מר שיצלינג, והלוא בימיו של משה לא היתה עדיין לשון אשכנז בעולם. אמר שיצלינג אם כן אני מצטער על שיש לזו בימינו.⁶¹

כלומר, 'אני מצטער שזו [לשון אשכנז] ישנה בימינו'.

(60) שמואל יוסף עגנון, אורח נטה ללון, ירושלים ת"ש, עמי רצו (במהדורת תש"י, עמי 229). (61) שם, עמי תט (פרק נה). במהדורת תש"י (עמי 315) סדר המילים מעט שונה: "בימיו של משה עדיין לא היתה לשון אשכנז בעולם".

[39]

כששמעו שנתמנה מנפרד מרצה באוניברסיטה העברית שברושלים היו תמיהים שיש בירושלים אוניברסיטה, וכששמעו שמרצים בה בעברית היו תמיהים שעדיין ישנה לזו בעולם.⁶²

כלומר, 'היו תמיהים שזו [הלשון העברית] עדיין ישנה בעולם'. ההבדל שבין דוגמה זו לשתי קודמותיה, שבהן מילת 'יש' באה בלא כינוי חבור ואילו בדוגמה זו מילת 'יש' באה בכינוי: 'ישנה'. ההסבר לחילוף זה נמצא בדוגמאות מן התלמוד הבבלי שבהמשך.

[40]

מי שאומר בפיו פסוק עברי כיצד הוא פוסקו התינה פסוק של לשונות בני המערב הלועז פוסקו לפי כתבו שבשעה שנתייסדה לשון הפה כבר היה לכתב בעולם [כבר היה כתב בעולם] נמצא הדיבור הולך אצלם אחר הכתב והנקודה סימן להם להפסקת הקול אבל בלשון עברי שקדם דיבורו את כתבו הכתב הולך אחר הדיבור וכל פסוק מעיקרו פיסוקו בדיבור.⁶³

[41]

לארבע הדוגמאות הללו אפשר להוסיף גם דוגמה זו מסיפורו של מנדלי מוכר ספרים, "לא נחת ביעקב":

(62) שירה, תשל"א, עמ' 352. קטע זה נמצא בפרקים הפותחים את הספר השלישי של הרומן, אשר נתפרסמו לראשונה בעיתון "הארץ" ב-28 ביולי 1967. בקטע זה אין הבדלי נוסח מן הפרסום הראשון. (63) אהרן מירסקי, "כיצד פוסקים", הארץ, 24 בפברואר 1956, עמ' 3. בסוף המאמר באה הערה זו: "בכוונה תחילה לא ניתנו סימני פיסוק במאמר הזה כדי לעשות גם אותו גופו דוגמא לבחינת עניינו".

והואיל ואין לעולם בלי אפיקורסים [הואיל ואין עולם בלי אפיקורסים, או: 'הואיל והעולם אינו קיים בלא אפיקורסים'] שכופרים אפילו באלהי שמים צור העולמים, לפיכך נמצא בעירנו מינים וכופרים, שלא האמינו ברכי יעקב וחשבוהו לבהמה גסה.⁶⁴

מקור אפשרי של הדוגמאות הללו הוא המסופר בתלמוד בבלי, שבת לג ע"ב - לד ע"א:

פתח רבי יהודה ואמר: כמה נאים מעשיהם של אומה זו. תיקנו שווקים תקנו גשרים תקנו מרחצאות. רבי יוסי שתק. נענה רבי שמעון בן יוחאי ואמר: כל מה שתקנו לא תקנו אלא לצורך עצמן. תקנו שווקין להושיב בהן זונות, מרחצאות לעדן בהן עצמן, גשרים ליטול מהן מכס. הלך יהודה בן גרים וסיפר דבריהם ונשמעו למלכות. אמרו: יהודה שעילה יתעלה. יוסי ששתק יגלה לציפורי. שמעון שגינה יהרג [...]. נפק לשוקא חזייה ליהודה בן גרים אמר: עדיין יש לזה בעולם. נתן בו עיניו ועשאו גל של עצמות.

וכן מצינו בכבלי, חולין פז ע"א:

אמר רבי יצחק: עדיין ישנה לאותה משפחה בין גדולי רומי וקוראין אותה משפחת בר לויאנוס.

ההבדל שבין י"ש ל"י במסכת שבת ובין י"שנה ל"י במסכת חולין עשוי להסביר את החילוף המקביל שבשלוש הדוגמאות מסיפורי עגנון [37]-[39]. הבה נרכז את כל חמש הדוגמאות הללו בלא מראי מקומותיהן ובלא דברי ההסבר:

[37] שכחתי שעדיין יש למלה זו בעולם

[38] אני מצטער על שיש לזו בימינו

(64) מנדלי מוכר ספרים, "לא נחת ביעקב", בתוך: פרדס: אוסף ספרותי, ספר ראשון, אודסה, תרנ"ב, עמ' 43. במהדורות המאוחרות (תר"ס, עמ' 43; תרע"ב, עמ' 37) שינה מנדלי ובמקום 'בלי אפיקורסים' כתב 'בלא אפיקורסים', וכן במקום 'נמצא בעירנו' כתב 'נמצאו בעיר'.

[39] היו תמיהים שעדיין ישנה לזו בעולם

[40] כבר היה לכתב בעולם

[41] והואיל ואין לעולם בלא אפיקורס

הדמיון שביין לשונות התלמוד לדבריהם של האחרונים בולט הן במבנה התחביר (יש ל- / ישנה ל- / היה ל- / אין ל-) הן במילים 'עדיין' ו'בעולם' / 'בימינו'.

הסבר אפשרי לתופעת תחביר חריגה זו, שכראש נושא המשפט באה מילת היחס 'ל-', ניתן על ידי יהושע בלאו:

[...] 'היה ל-' הורגש לפי היקשם של פעלים יוצאים מעין 'אחו', 'החזיק', 'ירש', כפועל יוצא ונושאו ההיסטורי כמושא ישר [...] ובאמת מצויים אף כתובים, שבהם מוצרך נושאו ההיסטורי של 'היה ל-' ע"י סימן המושא הישר 'אתי'⁶⁵ [...] כתובים אחרונים אלו, המכילים 'את' לפני הנושא ההיסטורי של 'היה ל-' [...] מלמדים אותנו [...] כי הנושא ההיסטורי חדל להיות מורגש כנושא ונהפך למושא של 'היה ל-'.⁶⁶

לדעתי, הסברו של בלאו נכון בלא ספק לגבי מה שהתרחש בעברית החדשה, במשפטים כמו "יש לי את ההרגשה", "יש לי את הספר", "יש לי את זה", 'לא היה לנו את הזמן', 'אין להם את היכולת' וכיוצא בהם; תופעה שעד לפני שניים-שלושה דורות נחשבה מאוד לא־תקינה והיתה מוגבלת בעיקר ללשון המדוברת,⁶⁷ אבל היום היא רווחת מאוד גם בכתובה היכינונית' ואפילו בדברי ספרות.

אינני יודע אם הסברו של בלאו נכון גם לגבי התופעה הנידונה בתלמוד הבבלי, ואולם אם הוא נכון לגבי לשון המקרא, אולי יש בו כדי להסביר גם

(65) כאן בלאו מביא עדויות מן המקרא, כגון: "ואיש את קדשיו לו יהיו" (במדבר ה, י).
(66) יהושע בלאו: 'עיונים בתחבירה של לשון המקרא', בתוך: מנחם הרן וב"צ לוריא (עורכים), ספר טורסיני, ירושלים תש"ך, עמ' 146. (67) ראו: חיים רוזן, עברית טובה: עיונים בתחביר הלשון ה"נכונה", ירושלים תשי"ח, עמ' 30. בשנת תשכ"ח, כאשר נתפרסם מאמרי הנזכר בהערה 1 למעלה, ביקשו ממני עורכי "לשוננו לעם" להוסיף הערה 'נורמטיבית' זו: "אין מחבר רשימה זו בא להורות הלכה בעניין 'כשרותם' או 'פסילותם' של מבעים מעין אלו בלשון הדיבור".

את התופעה הנדונה כאן בהבדל זה: במקום מילת היחס 'את' בדוגמאות מן במקרא, באה בתלמוד הבבלי מילת היחס 'ל';⁶⁸ בדומה לחילוף 'אהב את' / 'אהב ל' שבמקרא.

* * *

פרק זה מוקדש ליצפרי הגדול, הראשון בספרותנו, סי' יזהר (יזהר סמילנסקי, 1916-2006). שנים הרבה היה יזהר מורה לתנ"ך והיה בקי בו בקיאות מופלגת. רוב המובאות שלהלן לקוחות מן הרומן "ימי צקלג" (תשי"ח), מיצירות הספרות החשובות ביותר שנכתבו על רקע מלחמת השחרור.

[42]

קטע זה מתאר את פְּנֵי המקלען רותח מזעם על שעוזרו שכח לקחת את חצובת המקלע:

'הה - אומר ציבי - סחבתי כמו חמור' - ומעתיק את המקלע לכתפו האחרת יצא בצעד גדוש קדימה, והשיג את פְּנֵי, ופנה ואמר לו: 'אל תכעס, יתנו לך חצובה אחרת!' - אלא שלא איש בני ויתנחם בהבל. 'איך שוכחים! צווח בני מתחת כפיפות משאו.⁶⁹

יסודו של המשפט 'אלא שלא איש בני ויתנחם בהבל' יסודו בפסוק מספר במדבר כג, יט:

לא איש אל ויכזב / ובן־אדם ויתנחם

(68) נראה שתופעה זו מוגבלת בעיקר ללשון התלמוד הבבלי, אולם דבר זה טעון בדיקה נוספת. השאלה אם התפתחות פנימית יש כאן או שמא השפעתה של לשון זרה (לא שמית?) איננה מעניינינו של מחקרי ולא אעסוק בה כאן. (69) סי' יזהר, ימי צקלג: סיפור, תל אביב תשי"ח, כרך א, עמ' 264.

אלא שיש הבדל ביניהם. נוסף על שינוי הוראת הפועל 'ויתנחם', הפסוק מכיל משפט זיקה מתאר:⁷⁰ האל אינו איש ומשום כך אינו מכזב, ואילו האדם דרכו שהוא מכזב. המשפט של יזהר מכיל משפט זיקה מצמצם: בני הוא בן אדם, אבל לא מסוג האנשים שאפשר לנחם אותם בדברי הבל. על אף השוני, יזהר דבק במבנה התחבירי של הפסוק המקראי ובמקומות אחרים בספרו הוא מגוון בו גוונים דקים ומודרגים, עד כי בסופם קשה להכיר את דוגמת המקור:

[א]

- [43] אלא ש - לא איש בני ויתנחם בהבל (ימי צקלג, עמ' 264)
[44] אבל לא איש בני ויגיד דבר (שם, עמ' 226)
[45] ואולם לא איש גידי וישעה אליהם (שם, עמ' 36)
[46] — לא איש שאול ויירגע (שם, עמ' 317)
[47] אף כי לא איש פינן והיתולים עמו (ברגלים יחפות, עמ' 18)

[ב]

- [48] אבל לא ציבי איש ויימתח באפסיד (ימי צקלג, עמ' 161)
[49] אלא ש־לא דויד הוא וישעה לעצות איש (שם, עמ' 128)
[50] — לא ספי — שיתעתע אנשים! (שם, עמ' 492)

(70) ראו ע' איתן, "על שימוש הלואי ומשפט הזיקה", לשוננו לעם, לד (כסליו תשי"ג), עמ'

[ג]

[51] אפס מי איש כאן ויתכוון לשמוע או להשיב (שם, עמ' 374)

[52] אבל מי — כאן וישעה אל חבלי זריחתה (שם, עמ' 353)

[53] — מי — כאן ולא איכפת לו לרוץ (שם, עמ' 630)

לפנינו אחת־עשרה דוגמאות, סדורות בשלוש קבוצות. בקבוצה [א] יש התאמה מלאה לפסוק המקראי, ורק בדוגמה האחרונה [47] סטה הסופר סטייה קלה מדוגמת המקור ובמקום הפועל כתב משפט שמני 'והיתולים עמו'.

בקבוצה [ב] הוחלף סדר הנושא והנשוא במשפט העיקרי. בדוגמה הראשונה [48] ייתכן שחילוף זה בא כדי להצמיד את הזוקק 'איש' אל משפט הזיקה. בדוגמה השנייה [49] הכינוי 'הוא' משמש נושא המשפט במקום שם העצם 'איש'. טעם השינוי הוא סגנוני, שכן מילת 'איש' נמצאת במשפט הזיקה וישעה לעצות איש' והסופר מבקש למנוע את כפילותה. בדוגמה השלישית [50] הושמט הנושא כליל, כנראה מהטעם האמור בדוגמה הקודמת.

בקבוצה [ג], במשפט העיקרי, כינוי השאלה 'מי' משמש במקום הנושא המפורש, שבשתי הקבוצות הראשונות תמיד הוא שם עצם פרטי. בסוף המשפט העיקרי נוספה המילה 'כאן' – מילה שאיננה במקרא. בשתי הדוגמאות האחרונות [52]–[53] הושמט הנושא 'איש', אולם בזכות הוספת המילה 'כאן' ההשמטה זו אינה מערערת את יכולתו של הנושא לשאת את משפט הזיקה, בלא שתוחלף וי החיבור במילת שיעבוד מפורשת. הצירוף 'מי כאן' מעלה את זכר הכתוב במשנת דמאי ד, ו: "הנכנס לעיר ואינו מכיר אדם שם אמר: מי כאן נאמן? [...] מי כאן מעשר? [...] מי כאן מוכר ישן?"

על אף הזיקה שבין הדוגמה הראשונה שבקבוצה [ג] לשלוש הדוגמאות שבקבוצה [א] – זיקה שבאה לידי ביטוי במילה 'איש', נראה לי שהדוגמאות שבקבוצה [ג] נסמכות אל פסוקים אחרים במקרא, כגון:

מי חכם ויבן אלה (הושע יד, י)

מי חכם וישמר אלה (תהילים קז, מג)

מי את ותיראי מאנוש ימות / ומבן־אדם חציר ינתן (ישעיהו נא, יב)

ואולי יש דמיון־מה במבנה שני הפסוקים האלה - הפסוק שאליו נסמכות הדוגמאות שבקבוצות [א]-[ב] ואחד הפסוקים שאליהם נסמכות הדוגמאות שבקבוצה [ג]:

לא איש אל ויכזב / ובן־אדם ויתנחם (במדבר כג יט)
מי את ותיראי מאנוש ימות / ומבן־אדם חציר ינתן (ישעיהו נא יב)

* * *

שתי דוגמאות בלבד הן מדברי שיר: [1] משירו של ביאליק ו־[35] משירו של אלתרמן. אין לי ספק שהשירה העברית החדשה שופעת דוגמאות נוספות. ריבוי הדוגמאות מיצירותיהם של מנדלי, של עגנון ושל יזהר נובעת מעיסוקן של כותב מאמר זה בלשונם של סופרים אלה.

הובאו כאן 53 דוגמאות; בטוחני שיש רבות נוספות. מן הבחינה הכרונולוגית, המוקדמת שבהן [32] זמנה קודם שנת 1831, ובוודאי יש מוקדמות ממנה; המאוחרות [3] ו־[43] הן משנת 1984, ובוודאי יש מאוחרות מהן. לפנינו אפוא פרק זמן שמשתרע על פני 150 שנים ויותר, שבו היו כותבי העברית מקושרים קשר אמיץ אל מקורותיה הקלאסיים של הלשון העברית והיו שואבים מהם מלוא חופניהם, הן מתוך אוצר המילים והצירופים הן מתבניות התחביר שלהם.

בסוף שנות ה-80 וראשית שנות ה-90 של המאה העשרים החלו כמה סופרים עבריים בולטים לכתוב בלשון, שהיא מנותקת כמעט לחלוטין ממקורות ספרותנו הקלאסית. אזכיר כאן שניים: אורלי קסטל־בלום, שספרה הראשון "לא רחוק ממרכז העיר" הופיע בשנת 1987, ואתגר קרת, שספרו הראשון "צנורות" ראה אור בשנת 1992. יש המכנים את לשונם של סופרים אלו בשם 'שפה רזה'⁷¹ ויש הסבורים שכתבתם 'פוסט־מודרנית', וייתכן שהשניים כרוכים זה בזה. כך או כך, הספרות הישראלית של ראשית האלף השלישי אינה עוד מתרפקת או נסמכת אל פסוקי התנ"ך כבעבר. כדברי מלכה שקד, הפיחות שחל במעמדו של המקרא בארץ ניכר לא רק אצל

(71) ראו למשל, גדי טאוב: "על השפה הרזה", רחוב, 1 (1994), עמ' 10-16.

ישראלים שזה מקרוב באו ולא קיבלו חינוך עברי, אלא גם אצל בני הנוער המתחנכים בעברית בארץ והלומדים מקרא משחר ילדותם, ועל כך יש אולי להצטער.⁷²

(72) ראו לעיל, הערה 56.